

RAKODCZAY PÁL IRODALMI HAGYATÉKA A NEMZETI MÚZEUM KÖNYVTÁRÁBAN.

Vándorszínész korában RAKODCZAY egyszer KELEMEN László sírja mellett halad el s ekkor ráeszmél arra, hogy milyen közös a sorsuk. «Te nagy szellem, te megértesz! Midőn száz év előtt kudarcokat vívtál, azt akartad, hogy száz év múlva is legyen ember, aki nem ijed meg a harctól, a piszkos démonoktól; látod, van itt egy utódod, kinek nem a siker, a harc jut csupán, de a zászlót nem ejti ki kezéből soha.» — írja¹. És igaza volt; ő a KELEMEN Lászlók, a nagy rajongók fajtájából való. Ekkor még nem tudta, hogy rövidesen ő is kiejti kezéből a zászlót és mint tanító végzi életét, épen úgy, mint KELEMEN László. De KELEMENnek legalább halála után kijutott a méltatás. RAKODCZAY egy századdal elvétette születése dátumát. Akkor kellett volna jönnie, mikor hőskorát élte a magyar színészet s ő ott lett volna a zászlóvivők közt. De ő későn jött, a konzolidáció korában s azok közül való, akik sohasem tudnak elhelyezkedni. Harcai bizonyára nem kisebbek a KELEMEN Lászlókénál; mert a harcok harca, mikor nálunk vidéken akar valaki SHAKESPEARET, KATONÁT és MADÁCHOT játszani, ma, mikor a nagyváros jelent minden kulturát és szív fel minden értéket és erőt.

Tragikus sors a RAKODCZAYÉ; színpadi hősből tanító lesz; «Lear királynak elég kis állás» — írja a *Pesti Hírlap*. De mégsem egészen tragédia ez az élet; a végén még mindig tudott bízni ez a szegény, mindenütt csalódott ember, a bukott színész, tönkrement színigazgató, lekicsinyelt tudós. Az a tette bizonyítja ezt, mikor utoljára rendbeszedi írásait és kemény betűvel rájuk írja: a *Nemzeti Múzeum* tulajdona. Ez a tett a magabizás; tiltakozás

¹ *Színészi pályám lez elekkben.* (Kézirat a N. M. könyvtárában.) 1892. IX. 8.

a jelen ellen és bizalom a jövőben; lázadó kiáltás, hogy nem az életben elért siker az egyetlen értékmérő.

A kéziratos hagyatékban a legnagyobb érték az a négy kötet, a mellé RAKODCZAY első feleségéhez írott leveleit foglalta;¹ ez a 428 levél — 1882-től 1908-ig — hű tükre tragikus pályájának s RAKODCZAY legjobb irodalmi alkotása. Tudományos műveiben méltán rótták fel neki szubjektivitását; mert menetüket állandó kitérések zavarják az író saját ügyeiről, multjáról és polémiák meg újra polémiák; haragszik mindenkire, aki képzelete szerint megbántotta őt vagy hőseit, akikkel teljesen azonosítja magát. De itt a levelekben nem bánt ez. És vonzók is ezek a levelek, mert RAKODCZAY is azok közül való, akiknek a lelkükbe kell látni, hogy az ember megszeresse őket; kifelé érdekessé tette a sok szenvedés. Értékesek azért is, mert sok kortörténeti érdekességet tartalmaznak: a vidéki színészet képét a mult század végén.

Ezt a címet viselhetné ez a négy kötet: Egy SHAKESPEARE-rajongó kálváriája; és mint ilyen is érdekes művelődéstörténeti emlék. SHAKESPEARE volt RAKODCZAY végzete. Mióta tizenhétéves korában MOLNÁR Györgyöt látta ötvenkrajcáros állóhelyéről Lear királyban: ez a fantom üldözi. A sziniiskolába akar jutni, de itt kis, jelentéktelen alakja és gyenge hangja miatt nem veszik fel. Ő, mint SHAKESPEARE hősei, dacolni akar sorsával és sohasem szakít ábrándjával, feledve, hogy a színésznek a teste a hangszere. Ez a visszautasíttatás későbbi pesszimizmusának és gyanakvó érzékenységének egyik forrása. Ő, az autodidakta színész, mindig gyűlölettel néz a «sziniiskolások»-ra.

Mindig is maradt belőle valami kedves hőséből, Lear királyból; az az érzékenység, büszkeség, a felháborodás, amit benne a legkisebb, sokszor csak képzelt sértés kelt. Így aztán nehéz az életben valamire vinni. Öregkorára tragikomikussá lett.

1882-ben elmegy MOLNÁR Györgyöt látogatni, aki Székelyudvarhelyen vándorszínészkedett; itt mint műkedvelő eljátssza Edgart a *Lear királyban*. Már itt is a csonkítatlan SHAKESPEARE

¹ *Színészi pályám levelekben.*

harcosa; azt kéri MOLNÁRTÓL, hogy kihagyás és sugó nélkül adhassa Edgar gyönyörű fellépő monológiát. Még fogadkozik anyjának és feleségének: «Azért mégsem leszek színész». De álmai világa továbbra is a színpad marad. Egyszer MITTERWURZERT látja a színpadon és előadás után ezt írja feleségének: «Én nem vagyok álmos, akár eljátszanám az egész Leart . . . Mily gúnyja a sorsnak, hogy egy szegény tanítócskának adja ez alkalmatlan, bolondos eszméket. . . Eljátszom-e én életemben egyszer Leart? Oh, csak egyszer, egyszer!» (1884. II. 5.) Úgy sóvárog rá, mint a szerelmes az első csókra nem sejtve, hogy csak további szomjú-ság forrása lesz.

Végre 1885-ben beteljesül vágya; Keszthelyen fellép, mint műkedvelő Lear király szerepében. Itt is, mint mindenütt, az ő kedvéért adják ezt a darabot. Két próbával megy, pedig a legtöbb szereplő még szerepének nevét sem tudja. «Nem csoda, a szerencsétlenek mindennap új darabot adnak elő.» (Keszthely, 1885. VII. 11.) Edgart az operettbuffó játssza.

Háromévi műkedvelősködés után, 1888 telén Miskolcon találjuk, mint hivatásos színészt és rendezőt; a rendezésért és ruhatári darabjai átengedéseért már kap 2 és 3 forintokat, de gázsiról bizony még itt sincs szó. Nem is igen volna az igazgatónak, VESZPRÉMY Jenőnek, miből fizetni. De a kálvária kezdődik már. A színügyi választmány elnöke panaszkodik az igazgatónak, hogy RAKODCZAY veszedelmes irányba fog, «shakéspearezik». A társaságnak rosszul kezd menni. S a kegyelemdőfést — igen jellemző adat — az adja meg, hogy a katonaságot eltiltják a színpadi szerepléstől; így hát nem lehet több operettelőadás. A társulat tagjai közt iszonyú a nyomor. Őt még csak az a vágy tartja ott, hogy egyszer eljátszhassa Jágót. A színlapokon egy ideig hirdetik a görögtüzet és a nagy dobot — aztán szétoszlik a társaság.

Debrecenben sem kell a klasszikus. *Julius Caesar*ban üres a ház. A kaszinóban nagy a panasz, hogy sok a kothurnusos darab. Roppant deficit van; a kóristákat sem tudják kielégíteni. Kassán az alügyész megfenyegeti az egyik színészt, hogy lelövi, ha

Phaedra színrekerül. Igazi magyar vidéki kulturkép. (1892, XII. 11.) Jászberényben ingyen játssza Shylockot és Mephistót. Nem is fogadna el semmit, látva a társaság nyomorát. Neki elég, ha alkalmat adnak rá, hogy kedves hőseit alakíthassa. «Mi minden helyre viheti el az embert a névtelen démoni ambíció, annak egyik ténye, hogy idekerültem» — írja feleségének Csongrádról. (1890. VIII. 9.) «Szent Isten, itt látnál ám csak díszleteket! Egy zsák, rajta elszórtan zöld és vörös gombócok, keresztben felfelé valamikor barna sávok: ezt erdőnek hívják (hangulat szerint kertnek).» Shylockját persze kis közönség nézi végig, «de itt a nagy EGRESSY is üres padok előtt játszott» — írja vígasztalásul. (1890. VIII. 12.) Losoncon három díszlet van össze-vissza. Antonio egy faluban alkuszik Shylockkal. Öltöző egyáltalában nincs s a *Velencei kalmár* próba és sugó nélkül megy. Lőcsén úgy adják az *Ember tragédiáját*, hogy kihagyják belőle a falansztert és a jeges vidéket. «Ez a számár VESZPRÉMY pár lécs miatt nem mert a jeges vidékbe belevágni.» (1891. I. 6.) A zsfolt házakat nem a darabok klasszikus híre hozza; Besztercebányán *Francillonra* azért tódul a közönség, mert az a híre fut, hogy erkölcstelen. A klasszikusoknak a diákság az igazi publikuma. Nagyenyeden 164 diákjegy kel el a *Lear király* előadására s nincs nap, hogy százat el ne adjanak s ez a körülmény még növeli RAKODCZAY vidéki szereplésének jelentőségét. «Ha ezeket magával vihetné az igazgató. — írja — És az édes, bolond lelkesedés; ifjúság, ifjúság, te eszmék, ideálok melegágya te!» (1899. IV. 13.).

Közben lelki küzdelmek gyötrik; feleségét magára hagyta a színészkedés miatt, vagyona fogy, de őt csak ragadja tovább a szenvedély. Soká nem maradhat egy helyen; ha egyszer végigjátszotta SHAKESPEARE-műsorát és hozzá *Faustot*, *Bánkbánt* és *Az Ember tragédiáját* aztán Molièret, *A fősvényt* vagy *Tartuffeöt* — megy tovább, hogy másutt újra játszhassa; mert egy magyar vidéki városban legfeljebb egyszer lehet ilyenrel előhozakodni. Megy, hogy tovább játszhassa szerepeit, jobban beléjük fúrja magát, részletekig kidolgozza őket. S a levelek, mint valami óriási film, pergetik le előttünk RAKODCZAY szemléletes stílusában a legkülön-

bőzőbb magyar városok képét.¹ Kis helyeket kell választania, mert nagy színpadon nem győzi hanggal. Aradon, mikor a *Lear király*-ban túl kell kiáltania a mennydörgést, elcsuklik hangja.

Mikor aztán már sehohsem kap meghívást vendégszereplésre az annyira rosszul jövedelmező klasszikusokban, maga csap fel színigazgatónak. Ez számára nem üzleti vállalkozás, csak lehetőség arra, hogy klasszikusokat játsszék és rendezzen. Ő most már jobb kiállításban hozza őket, de rá is költi egész vagyonát a színházigazgatásra. Célja a dráma pártolása, elsősorban a klasszikusé. Ebben teljesen BAJZA tanítványa, s mint ő, az operában és főképp az operettben látja a színművészet süllyedését és a színház nemzeti jellegének vesztét. Mikor már vagyona fogytán és anyagi okokból operetteket kénytelen adni, mint Óbudán, lelke ellenére teszi. «Roppant operettkirályá kezdem magam kinőni. Eléggé utálom magam.» (1893. VII. 31.) De a klasszikus esték aztán minden nyomorúságot feledtetnek vele: «Én oly kimondhatatlanul boldog voltam, oly boldog! A makói bódé eltűnt s én MOLIÈRE bájos eszmei kertjében hittem magam. Szerepemet elfeledve élveztem . . . azt a levegőt, melyet ma nem szabad szívunk, mert nem énekelnek operettet benne». (1892 X. 6.) Hogy a részvétlenségnek oka nem az előadás rosszasa, azt mezőturi esete is igazolja, amikor JÁSZAI Marit hívja meg vendégszereplésre. Az *Othon* előadása 112 forintot hoz, pedig a vendéggjáték díja 130 forint. A *Stuart Máriára* 24 forint jön be elővételben, mire JÁSZAI sietve elutazik. Egy hét múlva a *Gyurkovics lányok*-ban zsufolt a ház.

Anyagi bajai egyre nagyobbak. Mátészalkán a plébános ad neki gázsira valót; nem a vergődő művészt szánja, «de nem akar egy jó katolikust cserbenhagyni». Anyósa, felesége ostromolják,

¹ Mint színész és színigazgató a következő helyeken fordult meg: Abony, Arad, Balassagyarmat, Balatonfüred, Békéscsaba, Cegléd, Csongrád, Debrecen, Eger, Eperjes, Győr, Igló, Jászberény, Kassa, Kecskemét, Keszthely, Kolozsvár, Losonc, Lőcse, Makó, Mátészalka, Mezőtúr, Miskolc, Nagyenyed, Nagykanizsa, Nagykőrös, Nagyszőlős, Nyitra, Óbuda, Sátoraljaujhely, Sopron, Szabadka, Szarvas, Szatmár, Szekszárd, Szolnok, Szombathely, Torda, Újvidék.

hogy hagyjon fel az igazgatással. Ő megígéri, de megszegi szavát. Még egy utolsó kísérlet, futás az ábránd után: látja, hogy a vidéken nincs közönség klasszikusra s a Nemzeti Színház kapui zárvák előtte (meg sem próbál odajutni, mert büszke, mint a Shakespeare-hősök és élheteretlen a végtelenségig s vár, hogy egyszer majd hívni fogják), német színész akar lenni. De hogy kezdte ezt is! Bécsben beiratkozik egy zugiskolába s az első sikertelenségtől megriadva hazafut.

Végre hosszú lelki vergődések után 1900 március 30-án Lucifer szerepében lelép a színpadról és elmegy tanítónak a szentpéteri polgári iskolához. «Olyan szám vagyok a falanszterben, mint a többi naplopó — írja innét — ... nem vagyok egyéb, mint tanító, zérus szám nélkül, mint hajdan bolondom mondta.» (1900. X. 13.)

De nem merül el a mindenről lemondott emberek apathiájába; csodálatos a temperamentuma, mely nem hagyja nyugodni s folyton alkotásra készíti. A tanításba is egész lélekkel veti magát bele. «Ha valamihez, hát a tanításhoz értek.» (1906. IX. 9.) Itt is a maga feje után indul, itt sem alkalmazkodik, itt is ellenségeket gyűjt; itt is el nem ismert újító, aki sokban megelőzi korát; pl. a latin nyelvet (amelyben autodidakta létére annyira vitte, hogy mint fakultatív tárgyat tanítani tudta) a ma már mind általánosabbá váló társalgási módszerrel tanította minden ellenzés és támadás ellenére.

Ebbe a világba aztán egyáltalában nem tud beleilleszkedni. «Nevetségesnek találom, mikor még arra is ki akarják 52 éves fejemet oktatni, mekkora betűket rajzoljak az osztálykönyv címlapjára.» (1907. IX. 6.) «Irtóztató ember ez — írja egyik igazgatójáról —, paragrafust reggelizik, tantervet ebédel, statisztikát vacsorál és miniszteri biztosságról álmodik. Majd megbolondulunk mellette a sok utasítás miatt és a legfontosabbat maga mellőzi... Úgy megyek mindennap az iskolába, mint gyermekkoromban az ovodába. Félek. Rettegek. Nem érzek talajt a lábam alatt.» (1907. IX. 9.) Milyen messze esett *Lear király* világától! «Túladtam parókáimon, hogy a moly meg ne egye őket. Most még csak Lear-koronám van meg, azt temessék el velem.» (1906. V. 22.)

Pedig energiája még teljes erejében buzog. Ez az ember még új célokat lát. A tanítás és a privátórák után görögül tanul és HOMEROSBA merül; az *Ember tragédiája* kedvéért eredetiben olvassa az *Elveszett paradicsomot*. És most kezdi nagyobb mértékben az irodalmi működést. Ennek a korszaknak a gyümölcse többek közt nagy EGRESSY-életrajza s azok a kéziratok is, amelyek a *Nemzeti Múzeum* könyvtárába kerültek.

De ez a pálya is minden hit és munka mellett csak töviseket hoz számára. Ekkor már felgyülemlett benne az elkeseredés, s még nagyobb kritikát nem tűrő érzékenysége s ezt leveleibe és irodalmi műveibe önti; a nagy igazságkeresés folytonos polémiába viszi, a tárgyalás menetét a düh kitörései szakítják meg. Érzékenységét fokozza az is, hogy mindenben mellőztetést sejt, aminek okát autodidakta voltában keresi; s ahogy egykor a színiiskolás színészeket, a Nemzeti Színház tagjait, a színészet elhelyezkedettjeit gyűlölte, úgy háborog most a tudományéi ellen: az egyetemi és középiskolai tanárok, az akadémikusok, a szerkesztők támadásának tárgyai. Ezek a kitérések okai a sok visszautasításnak és az elítélő kritikának, ami sokszor érte.

Ezt az önéletrajzi levélgyűjteményt szerepeinek jegyzéke rekeszti be. 868-szor lépett fel 234 szerepben. Akárhogy is játszott, az a puszta tény, hogy vidéki színpadokon 55-ször játszotta el Shylockot (legtöbbször minden magyar színész között), 43-szor Lucifert, 37-szer Mephistót és 31-szer Lear királyt — mindenesetre leszögezendő.¹

Érdekes tükre Don Quijote-harcának képzelt ellenségei ellen az a 328 levél, amelyet «RAKODCZAY Pál levelesládája — Irodalom» címmel két kötetbe foglalt. Főképp szerkesztők levelei a legkülönbözőbb hangnemből. Vagy mereven visszautasítók, mint GYULAI Pálé, akit aztán gyűlölt is egész életén át; vagy szelíden kérlelők, mentegetőzők, hogy cikkeiből törölni kellett egyet-mást, mert egy komoly tudományos folyóirat sem akar támadásokat

¹ Legtöbbet játszott szerepei ezen felül Biberach (21), III. Richard (20) Szulejmán (*Szigetvári vértanúk* 19), Macbeth (18), Cassius (18), Zrínyi Boldizsár (*II. Rákóczi Ferenc fogsága* 18), Könyves Kálmán (11).

közölni a tudományos élet jelesei vagy a németek és a kormány ellen. Mert RAKODCZAY, a 48-as honvéd fia, minden nyugati kulturrájongása ellenére is sovinszta magyar és temperamentumánál fogva mindenkor a szélsőbalon van. De ő nem enged cikkeiből törülni, inkább visszaveszi őket, még ha ki is szedték már. Akadnak aztán derűsebb lapok is. Itt van GÁRDONYI Géza levele, amelyben egy nyelvhelyességi kérdésben hozzá méltó magyaros nyelvérzékkel igazítja útba; vagy a kedves TÓTH Béláé, aki kérdésére közli vele, hogy darabjainak előadási joga az övé, de tekintettel arra a kulturális misszióra, amit RAKODCZAY Óbudán betölt, nem kíván tőle tantiémet. ABONYI Lajoséi (5 drb) BODNÁR Zsigmondéi (7) GAAL Mózeséi (51) az igazi barátság tükréi.

Levélgyűjteményének másik, 734 levelet magába foglaló három kötete, amely a «RAKODCZAY Pál levelesládája — Színeszet» címét viseli, nagyon vegyes tartalmú, mert RAKODCZAY sok olyat is eltett, amihez csak őt fűzte kedves emlék. De ez a gondos gyűjtés nagy történeti érzék jele. A kevésbbé ismertek leveleiben is van sok kortörténeti adat és sok nagyértékűt is fenntartott ez a gyűjtemény. A legvonzóbb MOLNÁR György 55 levele; ebben is egy vándorszínész-élet keserves képe van meg, de azzal a kedves, meleg, sokszor kesernyés humorral, amivel élénk ellentétet alkot RAKODCZAY fellobbanó lelkesedés és fanyar keserűség közt váltakozó, de humort nem ismerő stílusához. RAKODCZAY ezt a magasból bukott pályatársat a tanítvány rajongásával övezte körül, mert szeretni époly hevesen tudott, mint gyűlölni. Érdekes és jellemző tizenégy levél van itt JÁSZAI Maritól; csupa temperamentum, csupa élet és eredetiség mind. PRIELLE Kornélia kilencvenhét levele egymagában külön kis gyűjtemény. EGRESSY Ákossal való levelezése (61 drb) sok érdekes adatot tartalmaz EGRESSY Gáborra és családjára vonatkozólag, továbbá EGRESSY Ákostól származó helyreigazításokat RAKODCZAY EGRESSY-könyvéhez. Ebbe a gyűjteménybe foglalta színházi bevétel- és kiadásjegyzékeit is, aztán sok emléklapot, gyászjelentést, EGRESSY Gábor és MEGYERI Károly keresztleveleinek hiteles másolatát, az igazi gyűjtő mindent megőrző gondjával.

Külön két kötetbe foglalta nyomtatásban megjelent cikkeit; az első kötet a színészeti vonatkozásúakat, a második a többiekét (SHAKESPEARE, KATONA — *Vegyes — Paedagogia*) tartalmazza. 202 cikket sorol fel a tartalomjegyzék, néhány azonban hiányzik a gyűjteményből. Nagyértékű ez a két kötet a színészettörténet kutatójára nézve. Enélkül az összefoglalás nélkül a cikkek nagy része elveszett volna a kutatásra nézve, mert többnyire kis vidéki lapokban jelentek meg, ahol a kutatónak eszébe se jut bírálatokat és dramaturgiai tanulmányokat keresni. Pedig ez RAKODCZAY irodalmi termelésének legjava közül való. Legértékesebbek színi bírálatai, amelyekben erős történeti érzéke és színészi hozzáértése nyilvánul; nem bírálni akar, hanem rögzíteni azt a műalkotást, amely legveszendőbb s így őrizni meg az utókor számára.¹ Milyen szemléltető pl. a *Meiningeniek* játékáról adott leírása! (*Magyar Szemle*, 1882. 12. füz.) Ez alapján valóban jobban lehet rekonstruálni, mint akármilyen mély és nagyhorizontú kritikából, amely azonban feltételezi az előadás ismeretét. Dramaturgiai és módszertani dolgozataiban is sok az ötlet; sok a mély gondolat, s nem oly bántó a polémia.

Tudja, hogy a színészettörténet középpontja a színész és ebben és a rekonstruáló módszer alkalmazásában előfutárja a legmodernebb színészettörténeti módszernek.² S ép ezért megbecsül minden emléket, amely ennek a rekonstrukciónak eszköze lehet, így pl. a színészek kosztümképeit. Levelezését és cikkgyűjteményét teleragasztotta fényképekkel s ezek szintén nagy értéket képviselnek a jövő kutató számára annál is inkább, mert egyik közgyűjteményünk sem őrizi meg ezeket.

Kiadatlan tudományos műveinek kéziratai közül megőrzésre méltó mindaz, ami adatgyűjtemény. Különösen a színészek életrajzaira vonatkozó anyagot teszi becsessé minden kis adatnak, különösen a színhagyománynak az a végtelen megbecsülése, amely

¹ Ő ezt «leíró módszer»-nek nevezi és nagyon büszke arra, hogy először ő alkalmazta.

² V. ö. HERMANN, Max: *Forschungen zur deutschen Theatergeschichte des Mittelalters und der Renaissance*. Berlin, 1914.

fő jellemző sajátága; a színész művészetének elemzésénél fontosabb ez, mint bárhol, mert a színész az utolsó emberrel hal meg igazán, aki játszani látta. Aki valamikor felhasználja ezt az anyagot, meg fogja bizonyára rostálni, de sok olyat lel majd benne, amihez különben sose jutott volna hozzá. Nagy szeretettel gyűjtötte az anyagot JÁSZAI Mari életrajzához, mert hozzá különösen vonzódott; annak az eleven példáját látta benne, aminek igazolásáért annyit harcolt, hogy milyen művészi magaslatra juthat az autodidakta színész. Az életrajznak csak egyes részeit dolgozhatta ki, de megvan hozzá az egész anyaggyűjtemény sok érdekes és intim részlettel. Kidolgozottabb a «*Színészeink jellemrajzokban*» címet viselő kéziratcsomó, részlet a magyar színészet és drámairodalom tervezett történetéből; LENDVAYNÉ HIVATAL Anikó, TÓTH József, RÉTHY Mihály, TAMÁSSY József, HALMI Ferenc, SZIGETI József, ODRY Lehel, BLAHA Lujza, UJHÁZY Ede és NÁDAY Ferenc jellemrajzát adja itt. Nagyrészt kortársakról szól és sok jó megfigyelést őrzött meg így. Mert ritka és megbecsülendő dolog az, amit színész ír színésZRŐL. Kisebb jelentőségű az a kéziratcsomó, amely szintén töredék a már említett színészet és drámairodalom történetéhez, de a drámairodalmi részre vonatkozik vagy egykorú lapokból összehordott anyagot őriz meg.¹

Egyéb kéziratok munkái közül a legvaskosabb egy SHAKESPEARE-életrajz, terjedelmesebb, mint amilyen magyar nyelven valaha megjelent; mikor a színpadon már nem áldozhatott SHAKESPEARE szellemének, tollával tette.²

A gyűjteményt egy, a RAKODCZAY-családra vonatkozó levélcsomó (*Két 48-as honvéd, apám és nagybátyám levelezése.*) zárja

¹ Kidolgozott részek: Sorstragédia. GAAL József. *A magyar romantikus dráma.* SZIGLIGETI DEGRÉ. KÖVÉR. CSIKY. (*A Nagymama, Proletárok.*) HUGÓ K. (*Báró és Bankár.*) VERŐ György: *Kain.* TÓTH Lőrinc. (*Hunyadi László*) BALOGH István *naplójából.*

² Egyes részletei nyomtatásban is megjelentek. Egyéb irodalomtörténeti vonatkozású kéziratok: *Bánkban szépségei.* (Felolvasás az Urániában 1907.) *Az Ember tregédiája forrásaihoz.* ARANY és a népies közhely. Egy pár szépirodalmi kísérlete is maradt, köztük egy dráma, mely 1900-ban a Kisfaludy-Társaság Vigyzó-pályázatán viszonylag a legjobb volt, de nem nyert díjat.

be és egy színlapgyűjtemény RAKODCZAY igazgatósága idejéből (1894 III. 25—1897. IV. 11-ig); ennek az az érdekessége, hogy ritkán láthatni együtt ennyi magyar SHAKESPEARE-színlapot.

Nagyon szeretett mindent, amit egyszer megírt, mert egész lelkével írta és nem külső célokért. Ezért nem törült soha semmit s ez tette tönkre tudományos munkáit. Kéziratgyűjteményének is csak egy baja van: nem rostálta meg s a polyva sokszor elfedi a szemet. Nem minden értékes benne, de mégis jobb, hogy így is megőrizte, mintha a selejtessel a java is odaveszett volna. Végrendeleletével elismerést érdemlő értéket hagyott a köznek: levélgyűjteményében sok becses kéziratot s egy darab magyar művelődéstörténetet, egy küzdelmes élet megindító dokumentumát, kézírataiban használható anyaggyűjteményt. A színészt nem lehet rehabilitálni, annak egyetlen bírása mindenkori közönsége s az utókorhoz fellebbeznie nem adatott meg; de a kulturális munkás, a SHAKESPEARE-terjesztő érdemeinek minden balsiker ellenére is kijuthat a késő elismerés.

KÁDÁR JOLÁN.